

Kulturne promjene u selima Jugoslavije

Dr Stipe Šuvar

Postoji li seljačka kultura? Postoji li seljačko društvo? Ako postoje, što ih odlikuje? Da li su seljačko društvo i seljačka kultura posvuda istovjetne, od doline Gangesa do meksičke visoravni? I koje su one bitne značajke što ih tvore? Da li su u njima prisutne sadržane koje su više ili manje nepromjenljive u prostoru i vremenu?

Kulturna antropologija još nije jasno odgovorila na ova pitanja. Objasnjenje tome možemo naći i u činjenici da se sama kulturna antropologija relativno kasno zainteresirala za seljaštvo, za njegov način života, za sve ono što tu gotovo univerzalnu klasu, ili u svim dosadašnjim klasnim društvima najbrojniju i najpodređeniju društvenu skupinu čini osebujućom, što joj daje poseban društveni, kulturni i politički status u okviru globalnih društava. Antropologija je najprije proučavala tzv. urođenička društva u kojima je postojala rodovsko-plemenska struktura i kultura. Pa kada je iscrpila svoj interes za te egzotične oaze u današnjoj civilizaciji, ona se počela zanimati za samu tu civilizaciju, u kojoj seljak opstoji kao neka prastara socijalna podloga, kao tradicionalni proizvođač hrane koji živi po svojim odvojenim pravilima života, daje caru carevo a bogu božje, trpi sudbinu koju mu određuje praiskonska veza sa zemljom i vladajuća volja svih drugih društvenih klasa koje su u hijerarhiji društva iznad njega.

Kao što navodi Clifford Geertz, istraživački interes Morgana, Tylora, Boasa, Malinovskog, Redcliffe-Browna i drugih koji su antropologiju zasnovali i najviše pridonijeli njezinu razvoju u jednu od najobuhvatnijih socijalnih znanosti, bio je usmjeren na plemenska društva čak i tamo gdje je potpuno dominirala seljačka kultura, kao u Indiji, na Cejlonu, u Maroku, Indoneziji. Tek poslije drugog svjetskog rata, s političkom emancipacijom i izlaskom na svjetsku pozornicu brojnih seljačkih naroda Azije, Srednjeg istoka i Latinske Amerike, pojavio se u početku jedva primjetan interes za antropološka proučavanja seljačkog života. To se vidi i po činjenici da je, na primjer, takav velikan kulturne antropologije kao što je bio Kroeber u svom poznatom udžbeniku (izašlom prvi put 1948) seljaštvu posvetio tek jedan pasus.¹ U posljednja dva decenija, proučavanje seljačkih zajednica, načina života i kulture postalo je glavno polje socijalne i kulturne antropologije.

¹ Clifford Geertz, »Studies in Peasant Life: Community and Society«, *Biennial Review of Anthropology* 1961, Stanford, Stanford University Press, California, 1962, p. 1.

Jata istraživača su se razmilila po svijetu, od Meksika do Japana, da prouče seoske zajednice, njihov položaj u susretu sa suvremenom tehničkom civilizacijom, te očuvanost njihovih tradicionalnih obilježja i prodor inovacija iz globalnog društva u njihov svakidašnji život.

Nedostaju sinteze bezbroj studija o seljačkim sredinama i o njihovoj sadašnjoj evoluciji u okrilju globalnih društava, tako da najpotpunije definicije seljačkog društva i seljačke kulture i nadalje dugujemo nekolicini starijih antropologa koji su svoja osmišljavanja pružili i prije nego se toliko razmahalo konkretno proučavanje seljačkih društava i seoskih zajednica diljem svijeta. Među njima posebno zaslužuju da se u ovoj prilici spomenu: najprije Kroeber, a zatim Redfield, J. Steward i Wittfogel. Ukratko ćemo upozoriti na njihove poglede.²

Kroeber je o seljaštvu napisao samo jedan pasus, ali je izgleda to bilo dovoljno da ga poslije citiraju svi koji su pokušavali definirati seljaštvo i njegovu kulturu. Seljaci, za razliku od plemenske populacije, ne žive izolirano, nemaju političku samostalnost i nisu samodovoljni oni žive u dodiru s trgovačkim gradovima i tvore klasni segment šireg društva, u kojem nikako nisu dominantna grupa; njihove lokalne zajednice zadržavaju mnogo od svojeg starog identiteta, integriranosti i vezanosti za tlo i kult, za župske običaje i narodnu umjetnost.

Redfield je u seljaštvu prije svega vidio jedan kulturni status: seljak je pripadnik malih zajednica koje su djelomično integrirane u globalno plemićko društvo, a njihova kultura čini tzv. malu tradiciju, nasuprot tzv. velikoj tradiciji čiji je nosilac plemstvo, odnosno općenito neka društvena elita. Kultura seoske zajednice nije autonomna već sačinjava dio šire civilizacije. Ta kultura opstoji kao opozit i nadopuna aristokratskoj kulturi cijeloga društva. Seljačka kultura predstavlja nesistematsku, konkretnu tradiciju neintelektualne većine, dok aristokratska kultura predstavlja sistematiziranu, apstraktnu tradiciju intelektualne manjine. Za Redfielda najinteresantnije pitanje u ovom sklopu jest upravo to kako mala i velika tradicija međusobno komuniciraju i kako se uvjetuju. Posebnosti seljaka kriju se u pogledu na svijet, u vrednotama, u stilu života.

Prema Stewardu, složena ili globalna društva se dijele na razne vertikalne i horizontalne segmente, a ove povezuju formalne institucije. Vertikalni segmenti su razne lokalne jedinice, kao što su sela, susjedstva, domaćinstva. Horizontalne segmente čine razna poddruštva, kao što su profesije, klase, etničke zajednice. I one, poput lokalnih zajednica, mogu imati ponešto različit način života, ali su same međulokalne. Formalne institucije, kao što su monetarni sistem, pravo, obrazovanje, organizirane crkve, protežu se kroz cijelo društvo i u njemu vrše integrativne uloge. Seljak je horizontalni segment društva, koji je prije svega određen ekonomskim statusom i ekološkim posebnostima života. On je prije svega poljoprivredni proizvođač koji efektivno posjeduje zemlju i sam je obrađuje, a hranu proizvodi za sebe i tek uzgredno za tržište.

Wittfogel promatra seljaka kao politički podložnog proizvođača hrane, koji duguje poslušnost, davanja i poslugu vlastodršcima.

Postoji izgleda opća suglasnost o djelomičnoj prirodi seljačkog društva i kulture: oni pripadaju globalnim klasnim društvima i civilizacijskim kultu-

² Vidjeti: A. L. Kroeber, *Antropology*, New York, Brace and Company, p. 284; R. Redfield, *The Little Community; Peasant Society and Culture*, The University of Chicago Press, 1963; J. Steward, *Theory of Culture Change: The Methodology of Multilinear Evolution*, Urbana, The University of Illinois Press, 1955.

rama, a izdvajaju se određenom autonomnošću i samodovoljnošću, koje ni izdaleka nisu toliko izrazite kao u precivilizacijskim plemenskim društvima.

Naše je mišljenje da kulturna i socijalna antropologija treba tek da pruže potpunija objašnjenja o pravoj prirodi seljačkog načina života i seljačke kulture, o tome pod kakvim su historijskim okolnostima oni nastali i nastajali, a pod kojim nestaju ili će možda i konačno nestati. Seljaštvo stoji u podnožju samog klasnog društva; ono je u svojim konkretnim izdanjima često propadalo i isto tako često se obnavljalo. Na primjer, seljaštvo Latinske Amerike se formiralo od doseljenog evropskog seljaštva i tamošnjeg starosjedićkog indijanskog stanovništva koje je prije živjelo u plemenskim društvima. Njemu je zajednička hispanoamerička kultura koja se opet formirala stapanjem i izukrštavanjem evropske i indijanske kulture, uz primjese kulture doseljenih afričkih Crnaca. Život u malim zajednicama koje imaju relativno visok stupanj samodovoljnosti, koje su u sebe zatvorene ili upućene na dodire samo sa nekim lokalnim centrom u kojem se trguje, gdje je sjedište crkve i gdje stoluje vladajuća elita, obiluje raznolikostima, usprkos vezanosti za jedan globalni tip kulture, u ovom slučaju hispanoamerički. Na Karibima je zapažen proces »poseljačenja« robova s nekadašnjih latifundija. U planinskim predjelima, gdje se nije mogla penetrirati kapitalno-intenzivna plantažna poljoprivreda, nastala je posebna vrsta seljaštva na tlu okončana ropstva u devetnaestom stoljeću. Pažljivo praćenje procesa u suvremenoj Africi, gdje se zatečene etničke zajednice tek preobražavaju u nacije i gdje su stare plemenske strukture izložene jakim pritiscima iz globalnog društva pa se same ubrzano rastvaraju, također omogućuje zaključak da se seljaštvo netom stvara, usprkos tome što se odmah i transformira u druge, nove socijalne slojeve. Naprotiv, na tlu Sjeverne Amerike seljaštvo se u klasičnom smislu nije izgleda nikad ni razvilo. Jer, američki farmer nikad nije bio pravi seljak. On je bio previše vezan za tržište i grad, a manjkala mu je pripadnost maloj zajednici koja ima svoje stare tradicije, svoju homogenost, zatvorenost u svoje granice. Postojala je, i još ponegdje postoji, seoska patrijarhalna Amerika, no ona je više predstavljala mozaik različitih kulturnih obrazaca prenijetih iz pojedinih dijelova svijeta. Doduše, dominantan utjecaj ostvarila je anglosaksonska varijanta evropske kulture.

Čini nam se da seljačko društvo posvuda ima ova obilježja: ljudi su privezani za zemlju kao glavni proizvodni resurs i glavno sredstvo proizvodnje, oni daju višak proizvoda za uzdržavanje onih socijalnih slojeva društva koji se ne bave proizvodnim radom već upravljanju općedruštvenim poslovima i stvaraju pisanu kulturu, oni žive u svojim malim zajednicama koje imaju ne samo visok stupanj samodovoljnosti nego i autonomno uređuju svoje unutrašnje odnose, u tim zajednicama postoji socijalna homogenost — onaj tko ne obrađuje zemlju ili se ne bavi seoskim obrtom nije seljak, on pripada »vanjskom« svijetu, on je dio vladajuće klase ili elite. Seljačko društvo je nemoćno, ono nema autonomnu društvenu moć, ono je potčinjeno društvu, nad njim uvijek postoji vlast izvana — koju ono doduše može zbaciti u spontanim pobunama ali je ne može i zamijeniti svojom vlašću naprosto zbog toga što nije sposoban da funkcioniра kao cjelovito društvo; ono je segmentarno — ako više nije plemensko, mora pripadati nekoj zaokruženoj civilizaciji u kojoj postoje gradovi, tržište, socijalne klase i slojevi, pisana kultura, sistematizirana misao u vidu religije, filozofije, znanosti, pisane književnosti. Seljačka kultura izražava tu egzistencijalnu poziciju seljaštva kao društvenog segmenta unutar civilizacije. To je usmena

kultura, jer je živa riječ njezin osnovni medij. Ta se riječ pamti i prenosi usmenom predajom. Seljaci su nepismeni u pismenom društvu. Seljačka kultura daje mnogo toga globalnoj kulturi društva, ali od nje i preuzima. Ona sama živi u uzajamnosti s kulturom civilizacije kojoj pripada, štaviše ona je značajan nosilac kontinuiteta.

Da li se seljačka kultura razvija, mijenja, iščezava? Kakve inovacije ona doživljava i koje su pretpostavke inovacija? Kada je toliko promijenjena da se više ne može govoriti o njezinu vlastitom identitetu? Postoji najopćenitiji odgovor na ova pitanja: *kad se nešto realno mijenja u seljačkom životu, mijenja se i u kulturi koja taj život izražava*. Jer, kultura nije ništa drugo i ništa manje obuhvatno nego sam način života.³ Ili, ako slijedimo Bronislawa Malinovskog, ona je »očito integralna cjelina koja se sastoji od oruđa i potrošnih dobara, konstitucionalnih statuta raznih društvenih skupina, od ljudskih ideja i vještina, vjerovanja i običaja.«⁴ U seljački život pojedinih krajeva Jugoslavije ulazile su, na primjer, tokom stoljeća razne nove proizvodne tehnike, mijenjali su se oblici stanovanja, repertoara namirnica, te sam status seljaka u društvu. Sve su to onda bile i inovacije u kulturi. Sve novo u seljačkoj kući, novo u odnosima među članovima seljačke obitelji, novo u rodbinskim i susjedskim odnosima, u oblicima komuniciranja u seoskoj zajednici, u običajima, u načinu prehrane i odijevanja, značilo je i kulturnu inovaciju. A još važnije poprište promjena bilo je na planu veza-nosti za državne, religiozne, etničke zajednice u koje se sam seljački život uklapao ako ne nikako drugačije a ono na osnovu potrebe da selo daje hranu i vojnike, radnu snagu i poslušne vjernike. Kultura globalnih sistema i skupina u koju se selo uključivalo, bila je izvor brojnih inovacija koje su se penetrirale u sam seoski život. Ipak, sve dok traje bitni okvir seljačkog načina života, kako smo ga naprijed skicirali, traje i identitet seljačke kulture. Možemo to izraziti još jednostavnije: dok seljak postoji kao seljak, i njegova kultura postoji kao seljačka kultura. A kada se on samo počne preobražavati u novu socijalnu figuru na društvenoj pozornici, kada počne mijenjati svoju profesiju, kada raskida veze sa zemljom, kada stekne pismenost, preseli u grad, raskine s pravilima o obiteljskom nasljeđivanju zemlje itd., onda se i ona cjelina materijalnih i duhovnih tekovina koja se izražavala u njegovu dotadašnjem načinu života, dezintegrira, preobražava, prelazi u neku novu kulturu.

Kad je Kroeber davao definiciju seljaštva, on je, što s pravom primjećuje Geertz, prvenstveno imao u vidu evropsko seljaštvo devetnaestoga i ranoga dvadesetog vijeka.⁵ A to seljaštvo već tada nije bilo klasično seljaštvo. Njegov način života se značajno promijenio pod naletom tekovina novoga industrijskog društva, koje s jedne strane posvuda ubrzano smanjuje relativnu zastupljenost seljaštva u društvu, a s druge strane sam seljački život izlaže učincima tržišta i industrijskog načina proizvodnje s takvom silinom da malo toga u njemu može ostati netaknuto i očuvano u tradicionalnim oblicima. Zapravo velika većina seoskog stanovništva u zapadnoj Evropi pa i u istočnoj Evropi, zatim u Japanu, a u mnogo slučajeva i u Latinskoj Americi, danas više ne živi tradicionalnim seljačkim načinom života. Ono više nije povezano s tržištem zatvorenoga lokalnog značenja, niti njime vlada nasljedna aristokratska elita. Seoska kultura nema više

³ Stipe Suvar, »Masovna kultura kao način života«, *Naše teme*, Zagreb, br. 8/1969, str. 1338—1352.

⁴ Bronislaw Malinowski, *Naučna teorija kulture*, Savremena administracija, (Biblioteka Zodijak) Beograd, 1970, str. 82.

⁵ Geertz, cit. rad, p. 2.

dodir s elitnom kulturom tradicionalnoga preindustrijskog društva. U ovim predjelima seoski je način života pretežno determiniran povezanošću sa širokim nacionalnim i internacionalnim tržištem i s industrijaliziranom privredom, izložen penetraciji moderne masovne kulture i podložan uredovanju moderne birokratizirane vlasti, čiji ključni nosilac nije, dakako, nasljedna aristokracija nego su to nove klase i slojevi koji svoju društvenu moć temelje na monopolu prisvajanja, neovisno o posjedovanju zemlje.

Proizvođači hrane, bez obzira da li se radi o seljacima, farmerima zakupnicima ili pak poljoprivrednim radnicima, u industrijski najrazvijenijim zemljama su već svedeni na veoma marginalnu društvenu skupinu. Seljaštvo, u doslovnom smislu, u tim zemljama više ne postoji. Na drugoj strani, u velikoj većini zemalja u svijetu seljaci još čine većinu stanovništva. Iako o tome ne postoje precizni podaci, procjenjuje se da oko 70 posto stanovništva svijeta još uvijek živi seljačkim načinom života. Istina, tekovine modernog industrijalizma prodiru u život seljaka i u najizoliranijim zakucima svijeta, ali je još daleko stanje kada će se možda moći reći da seljaštvo općenito pripada prošlosti i da se ne može računati na njegovo mjesto u društvu budućnosti.

* * *

Promatramo li u svjetlu prednjih objecka problematiku kulturnih promjena u selima Jugoslavije,⁶ doći ćemo do zaključka da je najprije potrebno vremenski i prostorno odrediti samu temu, te uočiti osnovne odrednice kulture u seoskim sredinama u prošlosti i sadašnjosti, kako bi sam smisao i domet promjena (koje se podrazumijevaju, jer apsolutno statičnih kultura nema) postao što razgovjetniji.

Trebalo bi zapravo uspoređivati kulturu naših seoskih sredina *nekad* i *danas*. Što se može uzeti kao »nekad«? To traži vremensku fiksaciju. Zbog velike raznolikosti u strukturalnim i kulturnim karakteristikama seoskih, bolje reći seljačkih sredina u raznim krajevima Jugoslavije u istim isječcima vremena, mi takvu vremensku fiksaciju doista ne možemo odrediti. Jednostavno rečeno, sela na Kosovu nisu, recimo, 1900. godine bila na istoj razini razvoja kao sela u Sloveniji, a niti su to, razumije se, 1970. godine! Moramo stoga pribjeći *uspoređivanju antipodnih društvenih i kulturnih stanja, bez obzira na vrijeme njihova javljanja od jedne do druge seoske sredine*. Moramo uzeti jedno stanje kada je seoska ili seljačka kultura bila relativno očuvana i cjelovita, i usporediti ga s današnjim stanjem, za kojeg smo svjedoci da je ispunjeno intenzivnim kulturnim promjenama koje gotovo stuboko mijenjaju nekadašnju kulturnu fizionomiju sela. Kao razmeđica neka nam posluži sam pojam industrijalizacije: *tradicionalna kulturna fizionomija sela postojala je prije nego su se u njega počele infiltrirati tekovine industrijske proizvodnje*. Kulturne promjene bile su najintenzivnije, odnosno tradicionalna kulturna fizionomija sela promijenila se najviše tamo gdje su tekovine industrijalizma (pod čijim naletom selo kao jedna gotovo neolitska društvena zajednica posvuda u svijetu uzmiče) najviše prodrle i gdje su one danas najviše prisutne u svakidašnjem seoskom životu. To je naša polazna hipoteza koju, nadamo se, nije potrebno tumačiti, jer je posve očekivana i razumljiva.

⁶ Ovdje odstupamo od upotrebe pojma »jugoslavensko selo«, jer mislimo da se teško može govoriti o nekom jedinstvenom jugoslavenskom selu. Stoga radije govorimo o kulturnim promjenama u selima Jugoslavije.

Predstoji nam najprije da *ocrtamo seosku, odnosno seljačku kulturu na područja Jugoslavije u predindustrijskoj eri* koja je, ponovo napominjemo, u raznim krajevima pa čak i u svakom selu ponaosob prestala (predmnijevamo da je već posvuda prestala, odnosno da su sve seoske sredine u Jugoslaviji u manjoj ili većoj mjeri već uvučene u industrijsku civilizaciju) u različito vrijeme, negdje bukvalno tek jučer a drugdje već i pred stotinjak godina.

Kao rijetko gdje drugdje, na području današnje Jugoslavije seoski je život na malim prostornim razdaljinama izložen vrlo raznolikim ekološkim okolnostima, a imao je i vrlo različitu historiju, ulazio u najrazličitije globalne kulture. Seljaštvo pripada brojnim etničkim zajednicama koje su najčešće ispremiješane, ali ponekad gaje i izrazitije distance s obzirom na kulturne crte i životne običaje. Nadalje, na jugoslavenskom se tlu sučeljavaju i tri velike religije: katolička, pravoslavna i muslimanska, uz sijaset manjih od kojih svaka ima svoje sljedbenike u redovima seljaštva. Ekološke, historijske, etničke i religiozne okolnosti djelovale su, i još djeluju, heterogenizirajuće na kulturu seoskih sredina, pa se javlja pitanje da li je uopće moguće govoriti o nekim jedinstvenim karakteristikama te kulture kako u prošlosti tako i u sadašnjosti. Nama se čini da je to ipak moguće. Ovdje doduše ne možemo izložiti opsežniju dokumentaciju koja bi dovoljno potkrijepila naše uvjerenje. Sve ono što smo inače naveli u prilog postojanja seljačke kulture posvuda gdje postoji i seljaštvo (jer seljačka je kultura istoznačna sa seljačkim načinom života), razumije se, stoji i u ovom slučaju kada razmatramo seljačku kulturu na području Jugoslavije.

Za sve seoske sredine na današnjem području Jugoslavije vrijedi činjenica da je u njima seljački zemljišni posjed bio gotovo jedina privredna jedinica, a poljoprivreda, kombinirana sa seoskom manufakturom, jedina grana proizvodnje, pa i jedina profesija. Sve su se one odlikovale visokim stupnjem samodovoljnosti, bile su zatvorene i izolirane od globalnog društva, a u pravilu i međusobno.⁷ One su se u proizvodnji služile jednostavnim proizvodnim tehnikama, zasnovanim na upotrebi životinjske i ljudske radne snage. Nije postojala socijalno-profesionalna diferencijacija, već se određena slojevitost zajednice zasnivala na imovinskim razlikama (posjedovanje zemlje). Obitelj je obavljala sve značajne funkcije u socijalizaciji pojedinca i u podmirenju njegovih potreba. Krvno srodstvo je bilo osnova izvanpородične zaštite i društvenih veza. Isključivi medij kulturnog komuniciranja bila je usmena riječ.⁸ Život je proticao u skladu sa seoskim običajima koji su izgrađivani dugotrajnom tradicijom. Otpor prema inovacijama bio je izrazit. Seoska sredina se sporo i neprimjetno mijenja. Kulturne »potrebe« proizvodila je sama seoska sredina ili ih je zadovoljavala preuzimajući kulturne tekovine globalnog društva i drugih seoskih sredina preko usmene predaje. Kulturne tekovine su potjecale iz pradavnina, i mnogo toga što je činilo rituale u svakidašnjem životu ili pak sadržaje praznične kulture bilo je vezano za prastare agrarne mitove i za kult predaka.⁹ Usprkos reli-

⁷ Vidjeti studentski projekt »Tipologija ruralnih sredina u Jugoslaviji«, izvod objavljen u *Sociologiji sela*, br. 27—28/1970.

⁸ Poblize o tome vidjeti u članku: Stipe Šušar, »Institucionalna osnova društveno-kulturnog života u našem suvremenom selu«, *Kultura*, Beograd, br. 7/1969, str. 8—24.

⁹ Koliko je praznička kultura sve do najnovijeg vremena bila utemeljena na agrarnim mitovima pokazuje primjer iz života sela Lobor (Hrvatsko zagorje) početkom ovog stoljeća. Na badnju večer kućedomačin je kucao na vrata kuće, u kojoj je iščekivala ostala čeljad. Nosio je naramak slame i pozdravljao: »Faljen budi Jezuš Kristuš, na tem mladem letu daj vam Bog sega obilja, daj vam Bog: puričov, piličov, račićov, gozičov, ždrebičov, teličov, čoričov, sega obilja, mira i blagoslova Božega i dušnega zveličenja naivše«. Agrarna mitologija ogledala se u ovim pravilima ponašanja na Božić: »Ako se na Božić nožima i vilicama po stolu pika, cijelu godinu se blago rado bude... Brus, koji je pod

gijskim, etničkim i jezičnim barijerama, mnogi elementi svakidašnje kulture bili su zajednički i širili su se kulturnom difuzijom, kojoj su pogodovale migracije, ratovanja i trampa proizvoda na velike daljine.¹⁰

S pojavom industrije u globalnom društvu, seoske su se sredine počele ubrzano mijenjati, da bi danas njihov način života, njihova materijalna i duhovna kultura pokazivale crte koje su umnogome različite od onih u selu kakvo je stoljećima egzistiralo prije pojave industrijskih tekovina.

Bio bi pretežak zadatak opisati široku skalu kulturnih promjena kojima su sela u Jugoslaviji u međuvremenu bila podložena i kojima su i danas intenzivno zahvaćena. Ograničit ćemo se na to da ukratko nabrojimo one promjene koje su najindikativnije, a vezane su za mijenjanje samih ekonomskih, ekoloških i društvenih prilika. To su:

- promjene vezane za iščezavanje samodovoljnosti seljačkog posjeda,
- promjene u proizvodnim tehnikama,
- promjene pod uplivom socijalne heterogenizacije,
- promjene koje se izražavaju u redukciji funkcija obitelji, susjedstva i krvnosrodničkih skupina,
- promjene u oblicima prometa i duhovnog komuniciranja s globalnim društvom,
- promjene u uvjetima održanja tradicija i prihvaćanja inovacija,
- promjene u proizvodnji i podmirivanju samih kulturnih potreba,
- promjene u sadržajima radne i dokoličarske kulture,
- promjene u uvjetima kulturne difuzije.

Seljački je posjed materijalni supstrat i nužna osnova svakog seljačkog načina života. Pod seljačkim posjedom podrazumijevamo relativno nezavisnu proizvodnu jedinicu u poljoprivredi, na kojoj svoju egzistenciju zasnivaju svi oni koji na njoj neposredno rade. U krajevima koji čine današnju Jugoslaviju seljački je posjed prošao složenu historiju evolucije — od prvotnog plemenskog vlasništva do današnje reducirane proizvodne jedinice u vlasništvu inokosne obitelji. Seljački posjed ima svoju posebnu, pa i posve lokalnu historiju, čime treba objasniti danas evidentne brojne njegove varijetete, kao i varijetete seoskih zajednica i njihova uklapanja u privredni i kulturni razvoj globalnog društva. No čini se da je on posvuda u Jugoslaviji proživljavao, ili još proživljava procese individualizacije, komercijalizacije, intenzifikacije, parcelizacije, konzervacije, proces tehničke prilagodljivosti, proces redukcije proizvodnih funkcija i, najzad, proces deziintegracije.¹¹ Ovdje je posebno neophodno da spomenemo proces redukcije proizvodnih funkcija, koji se prvenstveno ogledao u postepenom iščezavanju dviju nadopuna svake seljačke privrede: seoske kućne industrije i zajedničkog vlasništva nad seoskim (općinskim, bratstveničkim, plemenskim) zemljištima i šumama, u kojima seljaci pasu svoju stoku i odakle dobivaju ogrjev, građevno drvo, ugljevlje, razne šumske plodine itd. Dok

stoljnikom na stolu, potegne se po vimenu krave, kad »naleve« dobije, i nalevi prođu... Gospodar neka obuče na Božić novu rubaču, neka je spravi u škrinju i tako dugo je ne obuče, dok ne ide pšenicu sijati: ona će tada biti čista... Na Božić se ne može stolcem »klecati«, da ne bi marha bila šepava... Od Božića do novog ljeta (»mej Božići«) ne smije se grah kuhati, da se njive ne osmude... Mora se žitak izmješati da lijepo rodi... Ne smije se na stol škrlak »poveznuti«, jer bi se pilici podušili.« — Josip Kotarski, *Lobor*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, JAZU, knjiga XXI, sv. 2, str. 193—195. O agrarnim mitovima u seoskoj religiji vidjeti: Stipe Šuvar, »Religija u seoskoj sredini«, *Naše teme*, br. 6/1967, str. 1070—1078.

¹⁰ Etnološka istraživanja u Lepenici, relativno izoliranoj regiji srednje Bosne, pokazala su da pripadnici sve tri vjere — katoličke, pravoslavne i muslimanske — koji tu žive izmješani, imaju iste crte kulture i pridržavaju se istih običaja, ukoliko se to izričito ne protivi konfesionalnim nazorima. Vidjeti: Milenko S. Filipović, »Pogled ina svijet«, zbornik *Lepenica*, Sarajevo, 1964, str. 341—363.

¹¹ Ovi su procesi pobliže obrađeni u doktorskoj dizertaciji: Stipe Šuvar, *Kulturni odnosi i njihove perspektive u našem selu*, Pravni fakultet u Zagrebu, 1965. (rukopis).

su na jednoj strani opadale prerađivačke djelatnosti na samom seljačkom posjedu i u selu, na drugoj su strani članovi seljačke obitelji sve više tražili posao izvan posjeda. Pojava industrijskih poduzeća, te željeznice, hotelijerstva, moderno rudarstvo, šumska industrija, omogućili su da oni nalaze posao i u selu i u gradu. A u tome se izrazila jedna od sudbonosnih promjena u pravcu razbijanja autarhičnosti i izoliranosti seljačkog posjeda, a time i seoskog života uopće. Danas je ekonomska osnova života u selima Jugoslavije uveliko vezana za resurse neovisne od samog seljačkog posjeda. Novi izvori stjecanja dohotka, kao i uključivanje sela u nacionalno, a sve više i u međunarodno tržište radne snage, smanjili su važnost zemljišnog posjeda za opstanak i održavanje seoske obitelji. To se vidi i po činjenici da je 1968. godine dohodak seljačkih obitelji bio sastavljen ovako: 68,6 posto sa posjeda, 31,4 posto izvan posjeda; 37,2 posto dohotka imalo je naturalni oblik, 62,8 posto ostvarivano je u novcu.¹² Dohodak izvan posjeda, koji se u pravilu stječe u novcu, upućuje obitelj na nabavke industrijskih proizvoda, a time potiče i velike promjene u materijalnoj kulturi sela. Umjesto izrađevina seoskog obrtnika, na sam posjed je stigao tvornički izrađeni alat i razni strojevi, a u seljačku je kuću dospjelo tvorničko posuđe, namještaj, odjeća, obuća, pa čak i pretežan dio građevinskog materijala potrebnog da se podigne nova kuća. To dakako ne znači da su izrađevine seoskih obrtnika izgubile svaku uporabu i da svaki seljak nije i dalje pomalo i univerzalni obrtnik za svoje potrebe. Mi samo konstatiramo činjenicu da su predmeti industrijske izrade stekli prevagu u seoskom životu. Još 1940. godine električno je svjetlo imalo samo 8 posto seoskim domaćinstava u Jugoslaviji. Danas svjetlo upotrebljava oko 85 posto tih domaćinstava, a može se očekivati da će s obzirom na brzi tok elektrifikacije za svega nekoliko godina pred nama biti barem 95 posto seoskih domova obasjanih električnim svjetlom. Obični, električni ili plinski štednjak u velikoj većini seoskih kuća (u 80 posto) potisnuo je otvoreno ognjište. Nove tehnike osvjetljenja i stanovanja unijele su i značajne promjene u svakidašnji obiteljski i kućni život u selima, pa bi se čak moglo pokazati da su značajno utjecale i na samu imaginaciju, na duševni svijet seoskih stanovnika.¹³ Još značajnije su promjene u potrošnji. Mjesečno zarađivanje novca izvan posjeda nametnulo je i mjesečni ritam izdataka, umjesto tradicionalnog sezonskog budžeta potrošnje. Članovi obitelji koji su počeli privređivati stekli su i pravo da dio prihoda stalno troše, što onda smanjuje odlučujuću ulogu tradicionalnog patrijarhalnog autoriteta u obitelji. Ako muž pretežno zarađuje izvan kuće i posjeda, žena je ta koja vodi brigu o nabavkama i izdacima, pa u pravilu i dobiva u svoje ruke novac da ga raspoređuje. A u tome se onda nalazi i osnova začetka specifičnog novog matrijarhata u seoskoj obitelji!

Premda su mogućnosti seljačkog posjeda da primjenjuje naučne tekovine i da upotrebljava skupe i velike strojeve u proizvodnji veoma skućene, uslijed njegove male veličine a velike rasparseliranosti, a zatim i slabe obrazovanosti i konzervativnosti onih koji njime upravljaju, ipak je on i na području Jugoslavije proživljavao znatnu adaptaciju novim proizvodnim sredstvima i tehnikama u poljoprivredi. Moglo bi se reći da je taj posjed odavno prožet nastojanjima da daje što veću proizvodnju na osnovu što većeg utroška ljudskog rada, korištenja radne stoke i upotrebe strojeva,

¹² Stipe Šušar: *Sociološki presjek jugoslavenskog društva*, Zagreb, Školska knjiga, 1970, str. 62. (Biblioteka Obzor).

¹³ Električno svjetlo narušilo je oštar kontrast između dana i noći, što je sa svoje strane pridonijelo iščezavanju, odnosno povlačenju iz optičaja priča o vilama i vješticama!

gajenja novih kultura, upotrebe boljeg sjemena, kvalitetnije reproduktivne stoke, rodnijih sorti biljaka, umjetnih sredstava za povećanje plodnosti tla, agromelioracija, novih tehnika obrade, sredstava zaštite biljaka i životinja itd.

Pod utjecajem općeg razvoja proizvodnih snaga u društvu, pojavom industrije, poljoprivrednom naobrazbom u školi koja je prenosila spoznaje i otkrića nauke, širenjem stručnih službi za unapređenje poljoprivrede i drugim putevima, dogodilo se da je seljački posjed ipak učinio značajan proizvodni napredak u toku posljednjeg stoljeća, a pogotovo u zadnja dva decenija, iako nije mogao prijeći okvire vlastite ograničenosti, zaostalosti i niske proizvodnosti.¹⁴ Zahvaljujući upravo primjeni novih sredstava proizvodnje i novih proizvodnih tehnika, proizvodnja na seljačkim posjedima danas je otprilike dva puta veća nego što je to bila pred drugi svjetski rat. Na seljačkim posjedima u Jugoslaviji i dalje je vrlo skromna opremljenost strojevima i mehaničkom vučnom snagom, jedna od najslabijih u Evropi. Djelomično opravdanje tome jest činjenica da je po prosječnoj veličini to jedan od najmanjih posjeda u svijetu — ima svega 3,4 ha poljoprivredne površine, a 2,8 ha obradive površine. Na tako sitnim površinama jedva da se isplati upotreba bilo kakvih strojeva. Danas u Jugoslaviji seljaci posjeduju oko 39 tisuća traktora, usprkos tome što su im posjedi premali za racionalnu upotrebu traktora. U proizvodnji se sve više koristi i električna energija. Oko 51 posto seljačkih i poluseljačkih posjeda u Sloveniji danas raspolaže mehaničkom energijom, a u Kosovu svega oko 10 posto. Postoji tendencija opremanja sitnim strojevima, kojoj su u razdoblju od drugog svjetskog rata pa do prije nekoliko godina stajale na putu prepreke institucionalne naravi, pored onih koje proizlaze iz niske ili nikakve investicione sposobnosti samoga seljačkog posjeda. Naime, smatralo se da seljački posjed u novom socijalističkom društvu mora po svaku cijenu iščeknuti, kao da to ovisi samo o pukim ljudskim željama, pa kada pokušaj poluprisilne kolektivizacije nije dao ploda, istrajalo se u tvrdnji da opremanje seljačkog posjeda strojevima (pa ma koliki oni bili) nosi u sebi opasnost restauracije kapitalističkih tendencija u selu i poljoprivredi!

Uvođenje novih proizvodnih sredstava i tehnike samo po sebi označava kulturnu promjenu u seoskoj privredi i životu. Prije svega tim se putem u seoske sredine rasprostirala tehnička kultura industrijskog društva, a ta sredina se povezivala sa žarištima nauke, eksperimenta i inovacije u globalnom društvu.

Dok su u nekadašnjem selu živjeli samo seljaci, uz ponekog svećenika i lokalnog eksponenta feudalne ili kakve druge vlasti, u današnjem jugoslavenskom selu žive pripadnici najrazličitijih profesija. Svega oko dvadeset postotaka seoskog stanovništva još živi »čistim« seljačkim životom, utoliko što ima jedino svoj posjed na kojem manje-više proizvodi za svoje potrebe i od kojega uglavnom živi. S druge strane, više od polovine jugoslavenskog nepoljoprivrednog stanovništva živi u seoskim naseljima, odnosno u selima danas živi više onih koji se ne bave poljoprivredom kao osnovnim zanimanjem, nego u gradovima. Osobito je brojan sloj tzv. seljaka-radnika, ljudi sa dva zanimanja i dva dohotka, koji su prenosnici seoskih kulturnih utjecaja u grad, i u isto vrijeme prenosnici gradskih kulturnih utjecaja u selo. Socijalna heterogenizacija seoskog življa ima veliki kulturni zna-

¹⁴ »Po svojoj prirodi parcelno vlasništvo isključuje: razvitak društvenih proizvodnih snaga rada, društvene oblike rada, društvenu koncentraciju kapitala, stočarstvo u velikom razmjeru, progresivnu primjenu nauke«. — Karl Karx, *Kapital*, Zagreb 1947, tom III, str. 743.

čaj prije svega u tome što se samo selo sve više formira kao društvena zajednica s razvijenom podjelom rada. Ono se utoliko približava tipu društva za koje, prema Durheimu, vlada organska solidarnost ili pak, prema Tönniesu, vlada mehanička volja — selo sve manje predstavlja *Genteinschaft* a sve više *Gesellschaft*.

Obitelj, proširena u veću krvnosrodničku skupinu, pružala je nekad svome članu sve — i prehranu i stanovanje i odjeću i zaštitu od bolesti i odgoj i mirovinu. Ona ga je branila i kažnjavala. Ona je nad njim vršila gotovo totalitarnu socijalnu kontrolu. U nesigurnim prilikama prošlosti kada su vojne, ratovi i pustošenja bili češći od mirnodopskih trenutaka, a države i politički režimi niti su bili sređeni niti imalo demokratski nastrojani, obitelj i krvnosrodnička zajednica (rod, pleme) štitele su svoje pripadnike u privatnim ratovima. Ostatak takvog stanja i danas je više nego evidentan među Albancima na Kosovu: oko šest tisuća odraslih muškaraca ne smije napuštati svoje kuće u strahu od krvne osvete. Međutim, do danas je redukcija obiteljskih funkcija u selima veoma uznapredovala. Neke od najznačajnijih funkcija u potpunosti su ili djelomično preuzele specijalizirane društvene institucije koje su se pojavile u selu kao izdanci institucionalne mreže globalnog društva. Škola koja rasprostire pisanu kulturu, preuzela je na sebe dobar dio osnovnog odgoja i konkurira obitelji u vršenju socijalizacije djece i omladine. Zaštitu života i zdravlja u potpunosti su preuzele javne institucije. Seoska obitelj je još najčešće i proizvodna i potrošna zajednica, ali se njezina proizvodna funkcija sve više reducira. Kako su se mijenjali oblici proizvodnje i stjecali novi resursi, tako je opadalo i značenje radne kooperacije na nivou susjedstva i same seoske zajednice, te su i oni izgubili mnogo toga od svoje socijalno-kontrolne i socijalno-koordinativne uloge. Proširenju interakcija izvan seoskih i susjedskih međa odgovaralo je njihovo sužavanje u samim granicama. Među najvažnije kulturne posljedice takve redukcije funkcija obitelji, susjedstva, krvnosrodničkih zajednica i seoske zajednice spada osamostaljivanje pojedinca u seoskoj obitelji, a također i te obitelji u susjedstvu i seoskoj zajednici. Primarni društveni dodiri ponekad su zamijenjeni sekundarnima. Socijalna kontrola je oslabila.

Tradicionalni seljački život proticao je u granicama sela i najbliže okoline. On je bio ograničen na prostor na kojem se čovjek svakodnevno kretao pješačenjem i korištenjem domaćih životinja za jahanje i vožnju, a u cilju zadovoljavanja nužnih životnih potreba. Kapitalizam je posvuda razbijao autarhični život sela i povezivao ga s tržištem, pa se i u selu pojavila institucionalna mreža za razmjenu dobara, za povezivanje proizvodnje i potrošnje putem tržišta i za zadovoljavanje potreba koje je do tada podmirivala samoopskrba obitelj. Plima industrijalizacije i urbanizacije, koja je u najnovijem razdoblju u našoj zemlji izrazita, povećala je otvorenost sela prema globalnom društvu i ovisnosti o tržištu, pa je saobraćajna povezanost s gradom, s regijom i s cijelim državnim područjem postala u punom smislu bitan uvjet razvoja i perspektive svakoga sela. Od najvećeg značenja postala je mreža putova koja povezuje seoska naselja međusobno a i s gradskim središtima. Upravo za izgradnju i popravljivanje saobraćajnica, i to kako unutar samog sela tako i u onim pravcima kamo ih vode svakodnevne potrebe, seljani pokazuju izuzetan interes. Teško da se može naći selo koje u novije doba nije ulagalo sredstva u rad u izgradnju putova. Dobar put je danas prva životna potreba sela. On omogućava i po-

većava povezanost seoskog naselja sa širim društvom i predstavlja najvažniji infrastrukturni element za brže kretanje ljudi i za cirkulaciju materijalnih i duhovnih dobara. Saobraćajna povezanost sela u našoj zemlji još je slaba, ali ona brzo napreduje. Jedna trećina sela ima asfaltne puteve, druga trećina nema nikakve, pa se do njih može doći samo pješke ili zapregom, odnosno jahanjem.¹⁵ Dolazak moderne saobraćajnice u selo sa svoje strane zaustavlja bijeg omladine, podstriče aspiracije za motorizacijom i rađa nove kulturne potrebe. Danas svako sedamdesetpeto seosko domaćinstvo ima automobil.

Moderna poštanska služba također se javlja kao značajan činilac kulturne integracije seoskih sredina u globalno društvo. U oko 90 posto sela pismo stiže istog ili slijedećeg dana, bez obzira odakle je upućeno s teritorija Jugoslavije. Međutim, još uvijek oko 700 tisuća seoskih stanovnika živi izvan područja redovne dostave neke pošte. Oni žive u predjelima »gdje vuk poštu nosi a lisica podne zvonik«.

U selu predindustrijskog vremena nije bilo nikakvih kompliciranih sredstava prenošenja informacija. U današnje su selo prodrli sredstva masovnog informiranja: novine, knjige, radio, televizor, gramofon, film. U selima se danas nalazi oko 1500 tisuća radio-prijemnika i oko 450.000 televizora. To znači da radio može u selu redovno slušati većina stanovnika, a televiziju gledati tek jedna petina. Ove su naprave danas glavni prenosnici tzv. masovne kulture industrijskog društva u donedavno nepismene seoske sredine. Pod njihovim uplivom dolazi do sve bržeg i obuhvatnijeg rasprostranja urbanih stavova i vrednota u seoske sredine, a time i do jednako brzog potiskivanja tradicionalnih seoskih stavova i vrednota, što presudno utječe na svakidašnji život i kulturu seoske sredine.

U selu koje se nije služilo pismom i nije imalo organiziranu školsku naobrazbu, kulturne tvorevine čuvale su se i prenosile usmenom predajom. Starije generacije predavale su svoja iskustva i naučene vještine mlađima. Stariji su imali bespogovoran autoritet upravo zbog toga što su posjedovali ne samo veća životna iskustva i što su praktično ovladali raznim radnim i drugim vještinama nego prije svega zbog toga što su poznavali običaje, što su se brinuli o poštivanju pravila života koja su primjenjivali preci i davno umrle generacije. Ono što su oni znali i umjeli nije se moglo naučiti iz knjiga, tako da su mlađi naraštaji bili posve upućeni na pouke starijih. Težnja da se poštuju spoznaje predaka bila je posve razumljiva. Ona je seoske sredine činila konzervativnima, otpornima prema svim novotarijama koje nisu provjerene u životnom iskustvu prethodnih generacija. Najsazetija izreka koja svjedoči o privrženosti tradicijama što su se usmeno prenosile, kao i o otporu svemu novome, na hrvatskosrpskom jeziku glasi: pleti kotac kô otac! Ulaženje tekovina pisane kulture u seoske sredine promijenilo je uvjete čuvanja tradicija i prihvaćanja inovacija. Sada mlađi naraštaji mnogo toga mogu naučiti u procesu javnog školovanja, čitajući knjige, gledajući televiziju, slušajući radio. Omladina je postala nosilac brojnih inovacija koje ruše staru ravnotežu seoskog života i ovještala pravila o odnosima među generacijama. Doduše, jedna četvrtina seoskog stanovništva u Jugoslaviji još nije pismena, u pravilu se radi o osobama koje su starije od 35 godina. Mlade generacije danas posjeduju već solidnu osnovnu naobrazbu. Mnogi mladi ljudi žive u selima, a završili su razne srednje

¹⁵ Mnoga mala i raštrkana sela nalaze se u teško pristupačnim planinskim predjelima. Izgradnja modernih saobraćajnica do njih niti bi bila isplativa, niti se može pokriti investicijama.

i visoke škole. Njihove duhovne potrebe se formiraju u sklopu masovne kulture urbanog društva.

Nekad je selo samo proizvodilo svoje pjesme, priče, bajke, pitalice, zagonetke; ono je kreiralo svoje plesove, natjecanja, svečanosti; ono je samo izgrađivalo stil i pravila odijevanja, njegovalo vlastitu pučku medicinu, primjenjivalo svoje agrarne mitove. Danas je situacija drugačija: selo više prihvaća kulturne tekovine sa strane nego što stvara svoje. Bilo bi nesmotreno tvrditi da je seosko, pučko stvaralaštvo presahlo. Ono je u neku ruku vječno kao što je vječan i osebujan život narodne mase. Ali ono je već sporadično u odnosu na kulturu koja se stvara u institucijama globalnog društva, a koja se onda »plasira« i u selo. Tradicionalna seljačka kultura danas se okamenila u ono što zovemo folklor, najčešće prepariran raznim stilizacijama. Dakle, selo više niti proizvodi niti samostalno podmiruje glavninu kulturnih »potreba« svojih žitelja. Radna kultura klasične seoske sredine odlikovala se visokom adaptibilnošću prirodnoj sredini, u kojoj se vrši uzgoj biljaka i životinja. Sve se uglavnom proizvodilo na otvorenom, s nebom kao jedinim krovom. Čovjek je mogao da u vrlo ograničenoj mjeri koristi snagu vode i vjetra. Glavna pogonska energija dolazila je od njega samoga i od domaćih životinja. Zbog toga je bila nužna ispomoć među susjedima i rođacima, među pripadnicima seoske zajednice. U sezonama glavnih poljskih radova radilo se bez oduška, a kooperativna organizacija bila je u punom pogonu. A potom su nailazile sezone dokolice: priroda se umrtvi pa je i čovjek slijedi. Dolazilo bi do posvemašnjeg opuštanja, a radnu kooperaciju smjenjivala je intenzivna socijabilnost u svetkovanjima i rasonodama. Prodor industrijskih tekovina i metoda u seosku proizvodnju i kućanstvo učinili su i na tom području svoje: uzgoj biljaka i životinja nije više posve ovisan o prirodnim stanjima pod otvorenim nebom. Strojevi i modernije alatke umanjile su potrebu za tradicionalnim oblicima kooperacije. Oštra odijeljenost sezona rada i sezona dokoličenja uveliko se izgubila. A u seosku prazničnu kulturu prodrli su sadržaji koji uglavnom izražavaju urbane kriterije i potrebe i prenose se sredstvima masovnog komuniciranja.¹⁶

Kulturna difuzija vrši se danas i u selima pretežno pisanom riječju ili posredstvom mehaničkih sredstava bezličnog komuniciranja u globalnom društvu. Tajanstveni glasovi iz daljina — kojima je selo nekad na specifičan način saznavalo što se zbiva i što se zbilo u tom dalekom i nedokučivom svijetu, u cijelom kozmosu — danas su uglavnom nadomješteni glasom radio-spikera. Seosko javno mnjenje, dakako, i dalje postoji i nosi neka starodrevna obilježja. Ali njega ipak pretežno hrane izvori što pripadaju svijetu masovne kulture.

Osnovni trend kulturnih promjena u jugoslavenskom selu u novije vrijeme svodi se na jedan općeniti proces urbaniziranja načina života, od čega nije pošteđeno ni posljednje selo u vrletima Durmitora, Šarplanine, Veleža, Homoljskih planina ili Karavanki. Bilo bi, međutim, iluzorno pomišljati da je taj opći proces urbaniziranja podmakao i da je uništio sve značajke tradicionalne seoske kulture. Jugoslavija je i inače zemlja neslučenih kontrasta. Nasuprot oazama supertehničke civilizacije susrećemo još i brojne oaze očuvanosti prastarog seljačkog života, u kojem se vrijeme mjerilo odoka, u kojem se nije živjelo prema ekonomskoj računici, a mislilo se

¹⁶ Poblježe o tome: Stipe Šušar, »Urbanizirano slobodno vrijeme i njegovo rasprostriranje u seosku sredinu«, *Kulturni radnik*, Zagreb, 1965, br. 5, str. 37—60; br. 6, str. 1—24.

i osjećalo kako su to i preci činili. Seljačka kultura ne može umrijeti u tom smislu da bi sve njene dragocjene tekovine bile napuštene. No ona se ubrzo povlači, dajući mnoge impulse kulturi globalnog društva koja se formira pod naletima industrijalizma. U samom selu život će još dugo nositi neka starodrevna obilježja koja su, uostalom, određena i samim posebnostima sela kao ekološkog sistema.